9. Макеенко И. В. Лексико-семантическая структура систем цветообозначения в русском и английском языках / Макеенко И. В. - Саратов: СГУ, - 2001. - 52 с.

10. Мальцева Д. Г. Наименование мер длины и веса – компоненты фразеологических единиц в современном немецком языке // Иностранные языки в школе. – 1989.– N4. – С. 92-94.

11. Мальцева Д. Г. Фразеологические единицы современного немецкого языка литературного происхождения // Иностранные языки в школе. – 1990. – N5 – С. 49-52.

12. Немецко-русский фразеологический словарь. [сост. Бинович Л.Э.и др.] - М.: 1975. - 220 с.

13. Немецко-украинский фразеологический словарь: В 2 т./ [сост. Гаврись В.И. и др.] - К.: 1981. – 930 с.

14. Розвиток багатозначності фразеологічних одиниць (на матеріалі фразеосемантичного поля “розумова діяльність”) / В. І. Школяренко // Вісник Запорізького державного університету – 2001. – № 4.- С. 166-169.

15. Розен Е. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке./ Розен Е. - М - Просвещение -1990.- 192 с.

16. Солодухо Э. М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии / Солодухо Э. М. – Казань, 1977. - 159 с.

17. Селиванова И. В. Фразеологизмы с личными именами в современном немецком зыке/ И. В Селиванова // Вестник Московского университета. - Серия 13. Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2007. – №2 – С. 32-36.

18. Товстохатько О. Ф. Структурно-семантична характеристика фразеологічних одиниць з компонентом “власна назва” в сучасній німецькій мові/ Товстохатько О. Ф. - К.: – 1977. – С. 47-52.

19. Фразеологія: знакові величини : [навч. посібник для студентів факультетів іноземних мов] / Баран Я.А. Зимомря М. І., Білоус О.М., Зимомря І.М. – Вінниця : Нова Книга, 2008. – 256 с.

20. Харчук О. В. Фразеологічні одиниці з кінесичним компонентом у сучасній німецькій мові: семантико-структурний аспект : дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Харчук Оксана Вікторівна. — К., 2006. — 196 с.

21. Ludwig K.-D. Zur begrifflichen und sogenannten nichtbegrifflichen Komponente der Wortbedeutung // DaF: - 1978, № 5. - S. 257-261.

22. Wittmers E. Probleme der Textlinguistik. Studia Grammatica II, Berlin; Akademie-Verlag :- 1981, №6. - S. 766-768.

УДК 316. 774: 81’271

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ ЗАСОБАМИ СУЧАСНИХ АНІМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Волкова А.В., викладач

Запорізький національний університет

У статті розглядаються процеси формування комунікативних компетенцій студентів-філологів засобами соціокультурної анімації.

Ключові слова: комунікативна компетенція, педагогічні вміння, анімаційні технології, соціокультурна анімація.

Волкова А.В. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ ПРИ ПОМОЩИ СОВРЕМЕННЫХ АНИМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматриваются процессы формирования коммуникативных компетенций студентов-филологов методами социокультурной анимации.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, педагогические умения, анимационные технологии, социокультурная анимация.

Volkova A.V. PECULIARITIES OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHERS OF FOREIGN LANGUAGES WITH THE HELP OF MODERN ANIMATION TECHNIQUES / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The article deals with the processes of formation of communicative competence of the students of philological faculties with the help of social and cultural animation.

Key words: communicative competence, pedagogical skills, animation techniques, social and cultural animation.

Спрямованість вивчення мови та культури визначає одну зі стратегічних ліній сучасної мовної освіти та характеризується в мовній педагогіці як соціокультурний підхід. Багатоаспектна соціокультурна освіта (загальнокультурна, країнознавча, лінгво-країнознавча тощо) є обов'язковим компонентом мовної підготовки вчителя. Вітчизняних та закордонних наукових праць з соціокультурного підходу до навчання іноземних мов небагато [1;2;3]. Вченими визначені критерії сформованості особистого простору – індивідуальний мовний тезаурус, інтелект, індивідуальна мовленнєва стратегія вчителя іноземної мови [1;4], основи іншомовного спілкування [3]; визначені сфери міжкультурного спілкування; здійснено спроби розробити модель навчання іноземної мови в соціокультурному контексті [4]; розглянуті питання соціології навчання іноземних мов; аналізуються психологічні, лінгводидактичні принципи навчання іноземних мов у межах соціокультурного підходу; описано соціально-психологічні передумови лінгво-соціокультурної компетенції тощо [5; 4; 6].

Однак питання підготовки вчителя не лише як спеціаліста-предметника, але й як педагога широких поглядів та мислення, з розумінням загального соціокультурного контексту своєї діяльності, який здатний самостійно орієнтуватися в культурному середовищі сучасного суспільства та брати участь у діалозі культур для вирішення проблемних завдань та навчити цього своїх майбутніх учнів, недостатньо висвітлене на сторінках методичної літератури [7].

Згідно з новою програмою з іноземних мов для середньої школи (2008), основною метою навчання іноземних мов є формування комунікативної компетенції учнів. У межах соціокультурного підходу до навчання іноземних мов під міжкультурним спілкуванням ми розуміємо функціонально обумовлену комунікативну взаємодію людей, які виступають носіями різних культурних спільнот у зв'язку з усвідомленням ними або іншими людьми їх належності до різних геополітичних, континентальних, релігійних, національних, а також соціальних субкультур. Під час іншомовного міжкультурного спілкування інструментом виступає мова, яка є іноземною для всіх чи деякої частини учасників цієї міжкультурної взаємодії. Тому формування соціокультурної компетенції є необхідною умовою підготовки до міжкультурного спілкування [8].

Соціокультурна компетенція – це комплексне явище, яке включає в себе набір компонентів, котрі відносяться до різних категорій. Одні вчені виділяють такі компоненти соціокультурної компетентності, як лінгвокраїнознавчий, соціолінгвістичний, соціально-психологічний та культурологічний. На думку В.В. Сафонової, у структурному плані соціокультурна компетентність включає загальнокультурну, країнознавчо-маркіровану, культурознавчу, соціолінгвістичну та соціальну компетенції людини [7;8].

Н. Ішханян започаткував використання терміна лінгвосоціокультурної компетенції, яка об'єднує поняття лінгвокультурознавчої та соціолінгвістичної компетенцій [8].

Автори концепції нової парадигми освіти серед основних якостей сучасного вчителя іноземної мови називають його креативність та інноваційність, тобто здатність до подолання традиційності в процесі навчання іноземних мов, присутність рефлексивного мислення – здатність коригувати свій понятійний апарат, попередній досвід, роблячи його адекватними до сучасної педагогіки, сприймання полікультурності [9; 10;11].

На думку вчених, професійно-педагогічна компетенція являє собою інтегроване бікультурне явище, компонентний склад якого вміщує мовну, мовленнєву, лінгвокраїнознавчу, лінгводидактичну та культурознавчу компетенції.

Програма з англійської мови для університетів та інститутів мовного профілю передбачає розвиток професійно-педагогічної компетенції студентів, яка є необхідною для ефективної роботи в навчальних закладах протягом 5 років навчання. Протягом перших трьох років навчання у вищому навчальному закладі на заняттях з практики англійської мови в студентів повинні сформуватися основи складників соціокультурної компетентності, які визначені В. Сафоновою, чию точку зору ми поділяємо. До них відносяться (див. таблицю 1):

Таблиця 1 – Складники соціокультурної компетентності

Компетенція	Зміст
Загальнокультурна компетенція	Знання про міста, організації, предмети, факти, дії та операції в різних сферах життя; фактичні знання про країни, мова яких вивчається; основні географічні, демографічні, політичні дані; категорії буття (конкретні, абстрактні, живі, неживі) та їх взаємовідносини (часові, асоціативні, аналітичні, логічні, причинно-наслідкові тощо)
Країнознавча (культурознавча) компетенція	Сукупність знань про країни, мова яких вивчається, та сукупність культурно-маркірованих мовних одиниць: американізми, топоніми, антропоніми, зооніми, назви політичних реалій, суспільних громадських організацій, торговельних марок, назв фірм, крамниць, транспорту, одягу тощо
Лінгвокультурознавча компетенція (термін Н. Ішханяна)	Вміння учнів використовувати країнознавчі та фонові знання про країни, мова яких вивчається; лінгвокраїнознавчий мінімум словникового запасу мови; факти, норми та цінності національної культури; специфіку вербальної та невербальної поведінки, яка прийнята в певній культурі. Лінгвокраїнознавча компетенція включає лінгвокраїнознавчі, соціоетнологічні та культурологічні знання і вміння
Соціальна компетенція	Здатність вступати в комунікативні відносини з іншими людьми, орієнтуватися в ситуації та керувати нею

Виходячи з визначення професійно-педагогічної компетенції, лінгво-дидактична компетенція може лягти в основу другої групи вмінь, які є необхідними для професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя іноземної мови – лінгводидактичних вмінь. На відміну від першої групи вмінь – лінгвокомунікативних, – формування яких відбувається на заняттях з практики іноземної мови, лінгво-дидактичні вміння є предметом формування методичних майстерень, практичних занять. Ми вважаємо за доцільне поділити їх на загальні лінгводидактичні вміння з формуванням базових умінь та здібностей та спеціальні, які стосуються формування окремих лінгвістичних вмінь.

Окрім лінгводидактичних вмінь, для ефективного володіння соціокультурною технікою майбутній вчитель повинен також оволодіти професійно-методичними вміннями, які складають третю групу вмінь його професійно-педагогічної підготовки у ВНЗ. Ці вміння є дуже важливими, оскільки вони зорієнтовані на пізнання тих, хто навчається, та на самопізнання суб'єктів навчального процесу, які передбачають професійне усвідомлення особистого досвіду вивчення іноземних мов у сучасній школі, використання отриманих знань та індивідуальних можливостей певного учня за умов навчання.

Майбутній вчитель повинен орієнтуватися на реалізацію та поточне коригування плану уроку, що забезпечує підключення учня до іншомовного спілкування, створення позитивного психологічного мікроклімату, психологічну цілеспрямованість мовленнєвих та немовленнєвих дій учнів, включаючи вміння, які є необхідними для реалізації соціального спілкування: встановити контакт; слухати та чути співрозмовника; коректно виявляти свої комунікативні наміри; прокоментувати відповідь.

Дана група вмінь також складається із загальних вмінь, що стосуються здатності виконувати спеціальні розумові та фізичні дії, які є необхідними для виконання професійних обов'язків, та спеціальних вмінь, тобто здатності ефективно використовувати професійно-методичні дії для організації окремих класних та позакласних заходів.

Описуючи систему підготовки вчителя іноземної мови як культуровідповідну модель, Є. Пасов виділяє 8 видів професійних вмінь, які складають стрижень професійної культури:

- проективні – вміння спроектувати, спланувати будь-який вид роботи на уроці;
- адаптивні – вміння використати свій план за певних навчальних умов;
- організаційні – вміння організовувати будь-який вид роботи на уроці;
- мотиваційні – вміння вмотивовувати учнів до навчальної діяльності;
- комунікативні – вміння спілкуватися на уроці та вести його;
- контролюючі – вміння здійснювати контроль за діяльністю учнів та самоконтроль;
- пізнавальні – вміння вести дослідницьку діяльність;
- допоміжні – вміння співати, малювати, грати на музичних інструментах [13].

Базуючись на даній класифікації та розглядаючи перераховані загальні професійні вміння у світлі формування соціокультурної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови, необхідно акцентувати увагу на їх реалізації у відповідності до професійного етикету, поведінки та норм, які використовуються представниками даної професії в іншомовній культурі.

Наприклад, використовуючи адаптивні вміння, продемонструвати учням специфіку іншої культури мовою, яка є доступною та зрозумілою для даного віку; використовуючи організаційні, мотиваційні та адаптивні вміння, підібрати для учнів спеціальні пошукові соціокультурні завдання, зацікавити їх під час пошуку знань, яких не вистачає; на основі організаційних та комунікативних вмінь бути здатним розпочинати (завершувати) урок, задавати домашнє завдання, як це робить вчитель в іншомовному класі; контролюючи та оцінюючи відповіді учнів, бути в змозі використовувати відповідну вербальну та невербальну поведінку, яка є притаманною вчителеві у країні, мова якої вивчається.

Спеціальні професійно-методичні вміння складають останню групу професійно-методичних вмінь. Вони передбачають вміння вчителя проводити окремі групові та масові заходи, які традиційно проводяться в країні, мова якої вивчається. Такі заходи можуть бути класними та позакласними. Наприклад, організація та проведення виставок, спортивних змагань, свят, ротарі-клубів, груп за інтересами (SIGs), гуртків. Учні середньої школи України повинні не лише знати, що це за заходи, але й на рівних брати участь у них, дотримуючись законів їх проведення, тому майбутньому вчителеві іноземної мови необхідно оволодіти цією групою вмінь.

На наш погляд, оволодіння переліченими лінгвокомунікативними, лінгводидактичними та професійно-методичними вміннями як складниками професійно-педагогічної компетенції майбутнього вчителя іноземної мови буде сприяти ефективному формуванню соціокультурних компетенцій у вищих закладах освіти.

Наукові дослідження з проблем методики викладання іноземних мов відображають тенденцію розвитку її напрямів (Н. Олійник, С. Архангельський, С. Христочевський, Є. Нор, О. Пєхота, А. Дубровська, М. Риверс, М. Ляховицький, І. Кошман, О. Пометун, Л. Пироженко, В. Афанасьєв, Г. Рубіна, К. Кречетников, П. Мітчел, І. Прокопенко, В. Євдокімов, А. Хуторський), одним із яких є використання анімаційних технологій під час навчання та формування іншомовної компетенції.

Соціокультурна анімаційна діяльність є однією з відносно молодих галузей педагогіки, соціальної та педагогічної психології, яку все частіше визначають як педагогіку соціокультурної діяльності. Деякі автори визначають її у якості педагогіки вільного часу, або педагогіки дозвілля та розвитку [14, с. 92]. Взагалі, соціокультурна анімація (animation – anim: душа – оживлення, одухотворення) – це особливий вид культурно-дозвіллєво-навчальної діяльності суспільних груп та окремих індивідів, заснований на сучасних педагогічних та психологічних технологіях активації оточуючого соціального та навчального середовища і включених у нього суб'єктів [15, с. 126].

Узагальнюючи теоретичні ідеї анімації та досвід організації соціально-культурної діяльності в деяких зарубіжних країнах, один із ведучих спеціалістів у галузі соціокультурної діяльності Є. Мамбеков визначає соціокультурну анімацію як частину культурної та виховної системи суспільства, яка може бути представлена у вигляді особливої моделі організації соціокультурної діяльності:

- як сукупність елементів (навчальні заклади, державні органи, добровільні асоціації, організації, педагоги, студенти тощо), які знаходяться в постійних стосунках;
- як сукупність занять, видів діяльності та відносин, що відповідають інтересам особистості студента, які він виявляє у власному культурному житті і особливо, у вільний від навчання час;
- як оригінальна педагогічна система, у якій ведучу роль відіграють спеціально підготовлені педагоги, які використовують методи активної (соціалізуючої) педагогіки [14, с. 231-232].

Таке розгорнуте визначення є, у цілому, справедливим, оскільки відображає специфіку та структуру анімаційної діяльності, яка проявляється на організаційному (Хто?), діяльнісному (Що?), методичному та технологічному (Як?) рівнях.

Визначимо та проаналізуємо функції та методи соціокультурної анімації.

Основні функції соціокультурної анімації:

- регулятивна;
- функція пристосування і включення, яка покликана забезпечити соціалізацію особистості і підготовку її до численних змін, які надає суспільство як в економічному, так і в культурному аспектах;

- рекреативна функція, пов’язана з дозвіллям і його реалізацією: культурне дозвілля стає можливим у результаті культурного розвитку особистості через практичну діяльність, яка відповідає культурним інтересам і нахилам людини;
- корекційна функція, оскільки анімація дозволяє перекрити певні недоліки виховного плану, приховати неврівноваженість та обмежити стресові ситуації;
- виховна функція проявляється в тій ситуації, коли анімація балансує між двома культурними моделями, одна з яких пов’язана з елітарною культурою, а друга доводить можливість існування народної педагогіки, яка базується на інших критеріях;
- критична функція: анімація може бути місцем пошуків нових відносин між індивідами і групами, нового, більш якісного способу життя;
- культурна функція, коли соціокультурна анімація виконує функцію посередника між культурною творчістю, розповсюдженням культури і широкою аудиторією [16, с. 229-230].

А французький соціолог Ж. Дюмаседьє виділяє чотири функціональні характеристики соціокультурної анімаційної діяльності:

1. Специфічний соціальний контроль робочого та вільного часу, який сприяє вираженню внутрішнього «Я» особистості.
2. Обмеження та соціальне спрямування активності особистості згідно з тезою: творчість – це віддача, а не споживання.
3. Встановлення рівноваги між дозвіллєвими запитами особистості і колективу та їхньою соціально-професійною діяльністю.
4. Соціальний контроль, спрямований на неформальну освіту особистості, її самоосвіту [16, с. 59].

При цьому одним з основних завдань соціокультурної анімаційної діяльності можна вважати відновлення смисложиттєвих орієнтацій особистості засобами соціокультурної анімації та допомогу їй у творчій самореалізації. Вважається, що для вирішення цього завдання в соціокультурній анімаційній діяльності виокремлюють три взаємопов’язані процеси:

1) процес створення умов для розкриття особистості чи групи;
2) процес становлення міжособистісних відносин;
3) процес творчості як засіб вирішення пізнавальних проблем.

Існують загальні характеристики різних аспектів анімаційних технологій та поради щодо їх правильного, вмілого застосування в працях вітчизняних та зарубіжних науковців, проте спеціального та поглибленого вивчення практики підготовки студентів-філологів – майбутніх викладачів іноземних мов, показує їх недостатню спроможність виконувати та брати активну участь в анімаційній діяльності.

На жаль, застосування анімаційних технологій при викладанні саме іноземних мов не використовується належним чином. Цей вид технологій досліджений та широко застосовується при підготовці студентів туристичного та готельного бізнесу, менеджерів ЗЕД, спортивного туризму, маркетингу, соціальних педагогів, культурологів, але не студентів-філологів, де перевагу все ще віддають класичному стандартному підходу при викладанні іноземних мов.

Процес навчання іноземних мов повинен виключати мало усвідомлену активність студентів на рівні мовної поведінки й розвивати здатність здійснювати комунікативну діяльність самостійно не тільки і не стільки на репродуктивному рівні, скільки на рівні продуктивному, творчому. Така здатність відрізняє лише особистість вільну, розкріпачену, що вміє діяти «від себе особисто», тобто таку, що вміє реалізувати свої особисті комунікативно-пізнавальні потреби.

Нова педагогічна парадигма, визначаючи зміну характеру процесу навчання, припускає і зміну характеру основної схеми взаємодії викладача і студентів. Це повинна бути схема суб'єкт-суб'єктного рівного партнерського освітнього співробітництва викладача і студентів у спільному, дидактично організованому викладачем вирішенні навчальних комунікативно-пізнавальних задач.

Методичні проблеми осмислюються сьогодні з позиції чотирьох сфер процесу навчання іноземних мов: «викладач – студент» і «викладання мови – вивчення мови». При цьому особлива увага приділяється четвертій сфері, пов'язаній з процесами засвоєння мови чи оволодіння мовою. Зміст навчання, його організація відповідно до даної ідеї Т. Дуткевич [17] сприятимуть стимулюванню студента до вільного і творчого прояву своєї мовної активності.

Виходячи з вищесказаного, навчити творчо користуватися мовою можна тільки в ході активного спілкування (взаємодії) всіх суб'єктів навчального процесу, тому на заняттях повинні переважати

способи навчання, спрямовані не тільки на засвоєння системи мови. На зміну їм мають прийти інтерактивні форми навчання, що додають процесу навчання студентів-філологів діяльнісного характеру, сприяють розвитку в них волі і розкутості, що є справжнім підґрунтям для розвитку комунікативних компетенцій майбутніх викладачів іноземних мов.

До таких технологій, форм та методів навчання відноситься технологія соціокультурної анімації, яку педагоги ВНЗ вдало використовують для активізації комунікативних та інших професійних компетенцій майбутніх філологів, розвитку їхніх творчих здібностей, педагогічної компетентності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бориско Н.Б. Концепция учебно-методического комплекса для практической языковой подготовки учителей немецкого языка. – К.: Центр КНЛУ, 1999. – 268с.
2. Гопалова В.Н. Формирование социокультурной компетенции студентов технических вузов: Дис. канд. пед. наук: 10.00.02. – К., 1998. – С. 200.
3. Грушевская Т.П. Основы межкультурной коммуникации./ Грушевская Т.П., Попков В.Д., Садохин А.К. – М., 2000.—352 с.
4. Буланкина Н.Е. Проблема самореализации личности в полиязыковом информационно-образовательном пространстве. – Новосибирск: НИПК и ПРО, 2000. -190с.
5. Бориско Н.Б., Ишханян Н.Б. Социально-психологические предпосылки формирования лингвосоциокультурной компетенции // Иностранные языки. – 1999. – № 3. -С. 53-55.
6. Програма з англійської мови для професійного спілкування / Г.Є. Бакаєва, О.А. Борисенко, І.І. Зуєнок та ін. – К.: Ленвіт, 2005.- С.119.
7. Пометун О.І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – С. 112.
8. Щербань Т.Д. Компетентність – якісна характеристика спілкування // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка, АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2002. – Т. IV. –С.327-332.
9. Современные теории и методики обучения иностранным языкам / Под общ. ред. Л.М. Федоровой, Т.И. Рязанцевой – М.: Издательство «Экзамен», 2004.- С.320.
10. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие / С.Г. Тер-Минасова – М.: Слово/Slovo, 2000. - С. 264.
11. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003.- № 8. -С. 58-64.
12. Сиротюк М.В. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх вчителів-філологів. – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – Додаток 4, том ІІІ (15). 2009 р. Тематичний випуск № 3/ Відп. ред.: І.П. Маноха – К.: Гнозис, 2009. – С. 545-552.
13. Федух І.С. Психолого-педагогічні умови ефективного оволодіння іноземною (англійською) мовою у ВНЗ України у світлі європейської інтеграції. – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – Додаток 4, том ІІІ (15). – 2009 р. – Тематичний випуск № 3/ Відп. ред.: І.П. Маноха – К.: Гнозис, 2009. – С. 635-641.
14. Курило Л.В. Теория и практика анимации. – М., 2006.- 143с.
15. Петрова М.С. Анимационная деятельность как средство социального воспитания студентов вуза: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Петрова Мария Сергеевна. – Кострома, 2007. – С. 223 .
16. Пащенко С.Ю. Сучасні напрямки підготовки спеціалістів соціокультурної анімації у сфері дозвілля в країнах Західної Європи. – Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року. – К., 2002. – С. 228-234.
17. Дуткевич Т.В. Психологічні основи використання інтерактивних методів навчання у процесі підготовки спеціалістів з вищою освітою // Використання інтерактивних методів та мультимедійних засобів у підготовці педагога: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2003. – С. 26-33.